

Treball social i memòria democràtica: intervenció socioeducativa en processos de dol i transmissió generacional del trauma

Social work and democratic memory: socio-educational intervention in mourning processes and generational transmission of trauma

María José Aguilar Idáñez¹

ORCID: 0000-0002-0383-4153

Agustín Bolinches Monteagudo²

ORCID: 0009-0007-3942-6948

Recepció: 02/10/24. Revisió: 14/10/24. Acceptació: 06/11/24

Per citar: Aguilar Idáñez, María José, i Bolinches Monteagudo, Agustín. (2024). Treball social i memòria democràtica: intervenció socioeducativa en processos de dol i transmissió generacional del trauma. *Revista de Treball Social*, 227, 61-84. <https://doi.org/10.32061/RTS2024.227.03>

Resum

L'àmbit de la memòria democràtica pràcticament no ha estat explorat com a camp específic d'intervenció professional des de les disciplines del treball social i l'educació social. A diferència d'altres països, a Espanya l'única Llei de memòria democràtica data de 2022, malgrat que ha transcorregut gairebé mig segle des del final de la dictadura. Una de les conseqüències directes d'aquesta persistent falta de reconeixement, justícia i reparació a les víctimes, és que ha negat el dol a les famílies en les quals el trauma s'ha transmès generacionalment fins a l'actualitat. L'objectiu de la recerca ha estat doble: d'una banda, indagar de manera exploratòria la pervivència del dol negat i la seva possible transmissió intergeneracional

---

1 Catedràtica de Treball Social i Serveis Socials de la Universitat de Castella-la Manxa. mariajose.aguilar@uclm.es

2 Graduat en Educació Social, Universitat de Castella-la Manxa. abolinchesmonteagudo@gmail.com

en descendents de les víctimes; i, de l'altra, elaborar propostes específiques d'intervenció des de la disciplina del treball social i la pedagogia social en l'elaboració d'aquest dol. S'ha dut a terme una recerca qualitativa mitjançant 23 entrevistes en profunditat a 25 informants clau residents en 11 localitats de dues regions espanyoles, i s'ha fet una anàlisi temàtica del discurs. Com a resultats, es constata la persistència del dol negat i la seva transmissió intergeneracional, i es formulen sis propostes específiques d'intervenció socioeducativa; amb potencial per implementar-se en el camp de la memòria democràtica, juntament amb professionals d'altres disciplines que tradicionalment han actuat en aquest àmbit, però a qui els falta la mirada i les competències pròpies del treball social.

Paraules clau: Memòria democràtica, dol negat, transmissió generacional, franquisme, intervenció socioeducativa.

Abstract

The field of democratic memory has scarcely been explored as a specific area of professional intervention within the disciplines of social work and social education. Unlike other countries, Spain's sole Democratic Memory Law dates back only to 2022, despite almost half a century having passed since the end of the dictatorship. One direct consequence of this persistent lack of recognition, justice and reparations for the victims is that it has denied families the opportunity to mourn, with trauma being passed down generationally to the present day. The goal of this research has been twofold: firstly, to conduct an exploratory investigation into the persistence of denied grief and its possible intergenerational transmission among the descendants of victims; and, secondly, to develop specific intervention proposals from the perspectives of social work and social pedagogy to address this unresolved mourning. Qualitative research was conducted through 23 in-depth interviews with 25 key informants residing in 11 towns across two Spanish regions, with a theme-based discourse analysis subsequently being performed. The findings confirm the persistence of denied grief and its intergenerational transmission, and six specific socio-educational intervention proposals are outlined. These proposals have the potential for implementation within the field of democratic memory, alongside professionals from other disciplines traditionally engaged in this area, though lacking the unique insights and competencies of social work.

Keywords: Democratic memory, denied grief, intergenerational transmission, Franco regime, socio-educational intervention.

1. Introducció

A Espanya, la memòria democràtica és un camp d'intervenció professional poc explorat des del treball social i altres disciplines afins –com ara l'educació social–, especialment pel que fa a l'elaboració d'un dol no acabat que es transmet entre generacions, afectant famílies i comunitats (Villagrán, 2016).

Quan la mort manca de confirmació tangible (per la falta del cos), la pèrdua és ambigua i impedeix el tancament emocional, perquè, paradoxalment, tenir el cos permet als familiars deixar-lo anar, superar la confusió i tenir la certesa cognoscitiva de la mort (Boss, 2001). “Aquest estat no és un trastorn psicològic sinó un trastorn de relació en què el dol roman bloquejat i no pot tenir lloc la resolució. No és una malaltia sinó una font d'estrès aclaparadora” (Papalia et al., 2012, p. 609). I, en el cas de les víctimes de la dictadura franquista, a aquesta pèrdua ambigua cal afegir la prohibició de fer rituals de dol a qualsevol espai públic, familiar o comunitari, durant el llarg règim dictatorial, al costat de la impossibilitat o no-facilitació d'aquests en el postfranquisme.

Parlem de dol negat per referir-nos a la situació de pèrdua unida a la impossibilitat de reconeixement i manifestació del dol per raons ideològiques i polítiques. El dol negat és, per això, un dol impedit per circumstàncies externes a les persones que pateixen la pèrdua (sigui aquesta ambigua o no).

El trauma es produeix a través d'una “situació en què la persona es veu exposada a escenes de mort real o imminent, lesions físiques greus o agressió sexual, ja sigui en qualitat de víctima directa, pròxima a la víctima o testimoni” (Figuerola et al., 2016, p. 643). La transmissió generacional del trauma fa referència a l'experiència traumàtica que és transmesa de pares i mares a fills i filles, l'efecte del qual arriba a la majoria de les ocasions a nets i netes, a través de la relació amb els seus pares (Faúndez i Cornejo, 2010).

Totes les persones experimentem al llarg de la vida algun episodi de dol, on la pèrdua i separació ens afecta segons la intensitat afectiva del vincle i el seu valor. El dol comprèn tots els processos psicològics, conscients i inconscients, que la pèrdua d'una persona estimada posa en marxa, qualsevol que en sigui el resultat (Bowbly, 1997). És un procés llarg i no lineal, que no depèn del pas del temps sinó del que es faci per acceptar la pèrdua i redirigir les energies cap a una nova manera de viure (Kübbler-Ross i Kessler, 2005).

En totes les tradicions culturals humanes, l'elaboració del dol davant la mort d'un ésser estimat s'ha expressat i s'expressa mitjançant diversos rituals fúnebres que se celebren en els àmbits familiar, comunitari i social. La possibilitat de celebrar rituals de dol en espais públics i col·lectius exclusivament dedicats a això (com és el cas dels enterraments en cementiris, per exemple) és el que permet a les comunitats i col·lectivitats humanes superar el trauma que suposa la mort. El règim franquista va

fer desaparèixer els cossos de les seves víctimes en fosses i cunetes, i va afegir a aquesta desaparició la prohibició dels ritus funeraris per part de les seves famílies. És a dir, a la desaparició es va sumar la imposició del silenci, la repressió i la por. L'aïllament social i les diverses formes de repressió cap a les vídues i familiars de les víctimes desaparegudes van tenir com a objectiu eliminar la memòria individual i col·lectiva. Això va generar grans dificultats per expressar emocions sentides per part de les famílies, provocant que les persones no comunicuessin cap informació sobre aquests fets. Aquesta impossibilitat i negació del dol a les famílies "va provocar efectes emocionals directes a 440.000 persones" (Armañanzas, 2012, p. 14).

Alguns dels treballs de recerca socioeducativa més recents sobre memòria democràtica s'han centrat en aspectes relacionats amb la justícia transicional (Casto, 2023), o l'educació històrica i el seu escàs desenvolupament curricular (Estepa, 2024; Martínez, 2023; Alonso, 2023; Bermúdez et al., 2020; Díez, 2020). Si ampliem el camp de coneixement més enllà del socioeducatiu, la producció científica és més gran; com ocorre, per exemple, en l'àmbit dels estudis de gènere vinculats amb la repressió i violència soferta per les dones sota dictadures (Barreto i Gómez, 2022; Castañeda et al., 2019; Barranquero, 2017; Valencia et al., 2016; Valji, 2012; González, 2012).

Des de la perspectiva internacional, les publicacions referides a experiències d'intervenció socioeducativa sobre memòria de les víctimes del terrorisme i les dictadures són molt més nombroses, i la major part de les publicades en castellà es refereixen a països llatinoamericans com ara Colòmbia, l'Argentina, Xile, el Perú, el Brasil o El Salvador (INFOD, 2019; Legaralde i Brugaletta, 2017; Granados, 2017; Guzmán i Mendía, 2013; Reategui, 2021; Beristain i Moreno, 2011; Oiaguren i Soliño, 2010; Muñoz i Meza, 2004). La majoria d'aquestes experiències socioeducatives es conceben com a pedagogies ciutadanes en un sentit lax del terme, no en el sentit estricte del treball social com a professió, i els treballs disciplinaris són molt escassos (Coca, 2017; Irañeta, 2018; Romero, 2023).

Pel que fa al dol i la transmissió generacional del trauma, els estudis procedeixen fonamentalment del camp historiogràfic (L'Etno, 2024; Casanova, 2022; Mas, 2022; García i Gadea, 2021; Vázquez et al., 2020; Villasanté, 2017; Cate-Arries, 2016; Casanova, 2015; Álvarez, 2007) i del camp clínic (Laguna-Barnes, 2024; Ovejero, 2020; Volkan, 2018; Valverde, 2016; Morandi, 2012; Miñarro i Morandi, 2012; Beristain i Moreno, 2011; Gómez i Hernández, 2011; Ruiz, 2008 i 2011; Cabodevilla, 2007; Martín, 2003).

El fet que la immensa majoria de les publicacions socioeducatives sobre memòria democràtica o memòria històrica s'insereixin en l'àmbit més general de l'educació per a la pau, i que la major part de les experiències professionals s'hagin proposat o implementat en l'àmbit escolar o d'educació formal, justifica la necessitat d'explorar possibilitats i alternatives d'intervenció professional des de la disciplina del treball social. Especialment en aspectes concrets i menys explorats com és el cas de l'elaboració del dol negat i la seva transmissió generacional, en contextos

com l'espanyol, on ha transcorregut gairebé mig segle des del final de la dictadura sense que les víctimes hagin pogut exercir el dret a la veritat, la justícia i la reparació.

2. Justificació i objectius

L'absència de justícia transicional a Espanya ha estat una constant des del final de la dictadura franquista. Un fet que totes les persones especialistes han posat en evidència, incloent-hi informes oficials d'organismes internacionals com ara Nacions Unides (Nacions Unides, 2005 i 2008; ACNUDH, 2005 i 2015) i Amnistia Internacional (2007 i 2013). Per això, malgrat que han transcorregut 48 anys des del final de la dictadura, les dades oficials del Ministeri de Justícia mostren que en l'actualitat hi ha 2.567 fosses comunes a Espanya, i s'estimen en més de 114.000 les persones desaparegudes les restes de les quals continuen sense exhumar ni identificar (Mas, 2022). Aquest fet constitueix una greu violació del dret a la veritat, la justícia i la reparació, inclòs a la Declaració Universal de Drets Humans del 1948, que Espanya va subscriure el 1976, resultant d'obligat compliment. El corpus legislatiu nacional i internacional subscrit per Espanya inclou nombrosos fonaments de dret que justifiquen la necessitat de recerca, i el més recent és la Llei 20/2022, de 19 d'octubre, de memòria democràtica, que estableix per primera vegada l'obligació de l'Estat d'exhumar les víctimes desaparegudes i reconeix el dret de les famílies a donar una sepultura digna a les seves restes. D'aquí la importància d'explorar alternatives d'intervenció professional en els processos d'exhumació, d'elaboració del dol negat (en l'àmbit personal, familiar i comunitari) i d'intervenció social comunitària, per contribuir al reconeixement de la veritat, una certa reparació social i garantia de no repetició (perquè la justícia restaurativa correspon a l'administració de justícia).

L'objectiu de la recerca ha estat doble: d'una banda, indagar de manera exploratòria la pervivència del dol negat i la seva possible transmissió intergeneracional en descendents de les víctimes directes, identificant formes d'expressió d'aquest dol que poguessin ser susceptibles d'acompanyament i suport professional; i, de l'altra, elaborar propostes específiques d'intervenció professional en l'elaboració del dol, tant en l'àmbit d'intervenció individual i familiar com en l'àmbit comunitari i institucional, inspirades en experiències fetes a Espanya en el camp sociocultural per professionals d'altres disciplines.

3. Metodologia

La recerca duta a terme ha estat de naturalesa qualitativa. S'han fet 23 entrevistes en profunditat a 25 informants clau, ja que dues entrevistes es van fer a dos informants clau simultàniament. Atesa la dificultat per trobar subjectes que constitueixen un subgrup petit de població, per a la selecció d'informants s'ha utilitzat un mostreig no probabilístic per bola de

neu, fins a aconseguir el punt de saturació, incloent-hi familiars de víctimes del franquisme, persones d'institucions i entitats que han desenvolupat projectes socioeducatius en memòria democràtica, participants actius en associacions de memòria històrica, o persones que han fet treballs d'exhumació. A la taula següent es detalla el perfil de les persones entrevistades.

Taula 1. Perfil d'informants clau entrevistats

ID	Gènere	Nivell/ generació	Localitat (lloc de l'entrevista)	Perfil	Edat
E1	M i M	G3	Requena (València)	Docents	54 i 44
E2	F	G3	València	Docent (i familiar)	32
E3	M	G3	Las Monjas-Venta del Moro (València)	Familiar	53
E4	F	G3	Las Monjas-Venta del Moro (València)	Familiar	47
E5	M	G3	Toris (València)	Docent (i familiar)	45
E6	M	No procedeix	València	Pres. Associació Victimes	70
E7	M	No procedeix	València	Empleada pública	51
E8	M	No procedeix	València	Pres. Associació Victimes	73
E9	F	G3	Requena (València)	Familiar	58
E10	F	G2 i G2	Xest (València)	Familiar	85 i 87
E11	F	G3	Bunyol (València) Online	Pres. Associació Victimes i familiar	69
E12	F i F	No procedeix	Bunyol (València)	Docents	61 i 48
E13	M	No procedeix	L'Eliana (València)	Docent	54
E14	M	G3	Bunyol (València) Online	Familiar	49
E15	F	G3	Requena (València)	Pres. Associació Victimes i familiar	60
E16	M	G3	València	Pres. Associació Victimes i familiar	66
E17	F	G3	La Canyada-Paterna (València)	Familiar	57
E18	F	G3	Alboraia (València)	Familiar	62

E19	M	G3	Albacete	Pres. Associació Victimes i familiar	58
E20	F	G3	Albacete	Familiar	57
E21	M	G4	Requena (València)	Familiar	35
E22	M i M	G2 i G3	Bunyol (València)	Familiars	74 i 48
E23	M	No procedeix	Paterna (València)	Arqueòleg	35

Font: Elaboració pròpia.

Les entrevistes s'han fet entre desembre de 2023 i abril de 2024, en 11 localitats de dues comunitats autònomes limítrofes. Han tingut una durada mitjana de gairebé tres hores cadascuna. S'ha recaptat prèviament el consentiment informat per escrit i l'equip de recerca ha signat el compromís oficial de confidencialitat, exigits per la Comissió d'Ètica de la recerca de l'Escola Internacional de Doctorat de la Universitat de Castella-la Manxa. Les entrevistes han estat gravades i transcrites íntegrament, com a pas previ a l'anàlisi temàtica.

El procés de recerca es va iniciar a l'octubre de 2023, duent a terme una revisió de l'estat de l'art per a l'elaboració del marc teòric i el disseny metodològic. Es van fer dues entrevistes pilot per posar a prova i millorar-ne el guió. Aquestes entrevistes es van integrar al treball de camp final, atès que els reajustaments en el guió van ser mínims. L'elaboració de l'informe final es va acabar al maig de 2024, i al juny els resultats de la recerca i les propostes d'intervenció van ser sotmeses a revisió crítica de cinc persones expertes (quatre acadèmiques espanyoles de treball social i d'educació social de la Universitat de València i la Universitat de Castella-la Manxa i un acadèmic argentí de psicologia social de la Universitat de Salta), a fi de contrastar-ne l'interès, la pertinència i l'adequació.

4. Resultats

L'anàlisi temàtica del discurs de les 23 entrevistes ha permès identificar tres blocs temàtics vinculats al dol negat i la seva transmissió generacional: el silenci com a factor detonant de la impossibilitat d'elaborar el dol, el valor i importància de les fotografies, i l'impacte del trauma i la seva transmissió generacional.

El silenci imposat com a detonant d'impossibilitat del dol

A la desaparició dels cossos en fosses i cunetes es va afegir la prohibició dels ritus funeraris a les famílies. És a dir, es va imposar el silenci, la repressió i la por. Això va generar grans dificultats per expressar emocions sentides per part de les famílies, provocant que les persones no comunicuessin cap informació ni parlessin sobre aquests fets.

I jo moltes vegades pensava, però com pot ser, papa, que l'àvia mai et digués al meu germà l'han matat, al meu germà l'han afusellat? I no (E17).

Es va quedar sense marit, es va quedar sense fill, i és que no parlava d'això, és que no va parlar, se'l van emportar a la tomba, aquest no deixar anar, és a dir, no treure de les entranyes totes aquestes emocions (E22).

El silenci imposat va negar la possibilitat d'elaborar i completar el dol, en impedir l'expressió d'emocions, ja que no es parlava sobre el que havia passat.

És que no es permetia tampoc exterioritzar el dol, la gent el portava dins. Llavors era una persona anciana i sempre de negre. Sempre trista, no parlava de res, la resta de vida que li va quedar estava sempre condicionada, perquè li havien arrabassat al marit i s'havia quedat sense res (E16).

Va quedar així suspès el dol en el temps, perquè on no existeix una tomba les famílies estan condemnades a continuar fent el dol, en un passat que no acaba de concloure ni tancar-se, cronificant així el sofriment psíquic.

Jo la recordo als peus de la fossa en un raconet de la dreta. Dient, dient-li, Ai, quan vindràs a casa!, Ai, quan vindràs a casa!, algun dia vindràs a casa. Que ella estigui dient, que si us plau que se'l vol endur a Meliana, és clar, ella vivia encara i se'l volia endur i no poder (E18).

Recordo la meva àvia i sempre, sempre ha anat de negre i des de la desaparició del seu germà de negre amb el monyo (E4).

I quan vaig poder desplaçar-me jo sola a la tàpia del cementiri, vaig començar de molt jove des dels 18 anys a portar-li una rosa el 6 de desembre. Jo m'escapava de casa meva sense dir ni piu, sense dir res, fixa't, sense explicar-li-ho al meu pare (E20).

El desistiment funerari, l'abandó polític i social, el silenci individual, familiar i col·lectiu, ha mantingut negat el dol durant dècades.

El valor i la importància de les fotografies

Les dones malaltes o vídues van ser les portadores de la memòria, tenint en l'espai privat de les seves habitacions (dins dels calaixos de les còmodes) veritables altars que evocaven la memòria davant un dol imposable de superar per l'absència del cos.

Guardava amb afany l'última carta escrita, la meva besàvia va demanar que l'enterressin amb totes les cartes que ell li havia anat escrivint. I quan la van enterrar la van enterrar amb totes (E21).

Les escasses fotografies servien per guardar la memòria prohibida, on es podia mostrar l'afecte familiar i atorgar la dignitat que els corresponia. En alguns casos, la resta de la família no sabia que existien.

La meua àvia ho feia quan creia que no hi havia ningú que la veiés o l'escoltés. Jo l'escoltava cada nit, dormia a l'habitació del costat. Jo sabia que era el seu ritual, cada nit, li feia petons, hi havia unes fotografies o alguns objectes, el que fos no ho sabem. Però sempre l'escoltava, feia petonets, tornava una altra vegada a guardar la bossa i ho tornava a ficar sota el matalàs (E9).

Les fotografies són transmissores del dol negat, ja que operen com a punt d'unió entre la persona assassinada o desapareguda, i la persona (generalment dona) que plora la seva memòria, on aquestes tenien la necessitat de tocar-les i mirar-les de manera ritual.

Conservo la seva habitació, encara conservo molts efectes personals seus. És un pont entre ell i tu, és una manera de demostrar, doncs, el respecte cap a ell. L'afecte dels seus objectes, una manera de recordar-lo, de tenir-lo aquí (E19).

A la carta posa totes les persones que són a la fossa, això ho vaig fer jo amb una màquina d'escriure amb 12 o 13 o 14 anys, que és clar, té les seves faltes d'ortografia, però jo transcrivía sense parar aquest document perquè no es perdés. De fet, el meu pare sempre el portava a la cartera, a la butxaca dels pantalons. Era l'única cosa que tenia del seu pare. És clar, el paper ja es va desfigurar amb els anys (E15).

Les fotografies (juntament amb altres objectes com ara cartes o blens de cabells, per exemple) permeten la continuïtat entre el temps anterior i posterior a la pèrdua. Les fotografies eren veritables tresors, perquè en aquesta època la classe obrera disposava de molt pocs recursos, i aquestes poques fotografies han transmès aquesta memòria oculta a les generacions següents, proporcionant així un vincle amb el passat i una comprensió més profunda de les experiències familiars.

La fotografia posa les bases de la postmemòria que hereten les descendents de segona i tercera generació, mostrant un discurs que en molts casos es trobava ocult dins de la família. Les imatges de familiars assassinats i desapareguts es trobaven en l'espai més privat i amagat de l'habitatge, fins que amb la mort del dictador aquestes imatges van ocupar un lloc central a la llar, especialment en àrees de reunió familiar. El profund impacte de la desaparició va provocar la suspensió del procés de dol que s'ha transmès a través de les generacions, prolongant el sofriment i la incertesa. Com a resultat, les netes i nets van adquirir "lleialtats invisibles" entre generacions i el llegat de les seves tasques. Fer-se càrrec dels difunts és una de les tasques associades a l'àmbit reproductiu i es transmet generacionalment a les filles, heretant aquestes la responsabilitat de no oblidar: el dol negat passava de mares a filles.

La meua mare tenia un retrat a la tauleta, un altre penjat al capçal. Tenia un penjoll de plata amb la foto del meu pare i un dia, d'una estrebada, li van prendre el penjoll. Va plorar moltíssim, i jo que era la seva filla li vaig dir "mare, no plori, que ara l'hi faré d'or". I el té d'or, i sempre el duia a sobre (E10).

Exacte, és clar, tu hi ets, ho estàs sentint de la teua àvia, després ho estàs sentint de la teua mare, després veus un moviment. I dius, aquí això s'està movent, dius doncs anem-hi amb tot (E18).

Per això jo he continuat fent això per elles, diguem per les meves ties, la meua mare i la meua àvia, que deia sempre, si ens el poguéssim endur. És clar, en aquest moment pensava, però com me l'enduré? Si està ficat aquí en una fossa, i no sabem quin és (E11).

Les àvies van pujar els seus fills amb els mitjans dels quals disposaven. Van ser les netes, majoritàriament, les qui van traslladar a la memòria pública el passat ocult que es trobava en l'àmbit privat de la família, revelant a la societat que els seus avis havien estat assassinats i es trobaven desapareguts.

L'impacte del trauma psicosocial i la transmissió generacional

Per mitjà del silenci, es va pretendre evitar el trauma a les següents generacions, la qual cosa va provocar de manera inconscient comportaments incomprensibles, comunicació no verbal i emocions que no estaven acompanyades de paraules. I aquesta transmissió ha arribat fins a l'actualitat.

Ella es ficava una habitació, es tancaven amb clau i allà els militars feien el que volien, diguem, podien agafar i emportar-se el que volguessin (E11).

Li van dir al meu pare, et ficaran al molí. Després, ve i diu, no m'hi ficaran. Diu, per què?, ja ho veureu, i efectivament, el cap va dir, si m'haguéssis dit que era comunista, jo no ho l'hagués ficat i no entraria a treballar (E22).

Llavors degué ser un cop molt dur, va venir a València i li van robar el bebè, imagina't. Però vaja, jo no sé el meu cognom, jo no sé ni el seu nom, ni els cognoms del meu avi. Sabem més o menys el seu origen? Sé que van venir a València des de Cantàbria, bé, va venir a València, aquí el van afusellar a Paterna amb moltíssima gent (E14).

Respecte al silenci, les víctimes no van parlar del trauma per por, individualment es van apartar o van aïllar els sentiments de dolor. Com a resultat, les víctimes en moltes ocasions van evitar i van eludir exposar el trauma a les generacions següents:

Però saber que jo tenia un oncle represaliat? Que estava en una fossa i que havia tingut un judici? Vaja, que se l'havien emportat i l'havien afusellat, això ho vaig esbrinar el 2018 (E17).

El tema que el meu avi va estar en un camp de concentració és una cosa de la qual jo em vaig assabentar ja molt tard. No sé, va haver-hi un silenci, fins i tot el meu pare no ho sabia (E3).

El silenci va desencadenar comportaments incomprensibles, comunicació no verbal (plors, gestos i sospirs) i emocions que no estaven acompanyades de paraules, sostenint el trauma en el temps, la qual cosa va provocar que aquestes víctimes se sentissin culpables si transmetien a la família fets tan horribles, i al seu torn els fills sentien que no podien preguntar sobre diferents aspectes del passat de la família:

És clar, la meua àvia, des de sempre, jo la sentia, em cridava molt l'atenció. Com sospirava, la meua àvia sempre sospirava. Tot se li anava en sospirs a la pobra dona i mai explicava res (E9).

El meu germà la primera vegada que el va portar a la fossa a Paterna. Tu no saps com plorava, tu, i diu la meua mare, ja no et portaré més i no el va portar més, ara és quan hi anava. Però la primera vegada tu no saps com va plorar (E10).

En conseqüència, la transmissió del trauma va travessar diverses generacions provocant diferents efectes, sobretot a la primera, segona i tercera generació.

A la primera generació (dones viudes majoritàriament) se la coneix com la generació de "l'indicible", perquè va viure els efectes directes del trauma, on les emocions els van desbordar i es van mantenir en silenci, per l'horror viscut o per protegir les seves famílies.

Era la negació, perquè la seva mare, és a dir, la meua besàvia, doncs callada, i la meua àvia igual, com que no van poder enterrar-los, no van poder plorar-los, i després has de seguir amb la teua vida, empassar-te el dolor (E20).

El meu oncle gran resulta que, de nen, ell ho va veure tot i va ser ell qui va haver d'arrossegar el seu pare després de mort i ja li havien donat el tret de gràcia al crani. Ell va ser qui el va arrossegar perquè és clar, com que els anaven deixant aquí amuntegats (E18).

La segona generació (fills i filles) es defineix com "la innomenable", perquè va rebre una herència sense testament, és a dir, els van encomanar de manera inconscient el llegat, carregant amb el trauma i la memòria familiar.

Un nen petit no entén. Per a un nen, el seu pare és el seu ídol, el seu protector. Això li sumem el fet de no poder plorar, no poder preguntar, haver de callar. Jo crec que marcar sí que ha de marcar. Ha de marcar el caràcter per al futur? Sí. (E9)

La tercera generació (netes i nets) és la de "l'impensable", perquè es rep la transmissió de les àvies, recollint la responsabilitat de dignificar la memòria familiar per mitjà de la sepultura digna. Encara que no són capaços d'imaginar el que va passar perquè el contacte amb el trauma original s'ha perdut.

No puc ser impermeable. És a dir, això t'arriba i marca la teva manera de ser, la teva manera d'actuar (E22).

He rebut molt d'aquest llegat, potser més que el meu germà, més que altra gent. Llavors ho tinc i ho porto, per això jo crec que hem de seguir, i aconseguir que aquesta societat sàpiga el que van ser. Hem de cridar els seus noms dient que eren homes bons (E20).

Es veu com el llegat se salta una generació. En realitat, qui gestiona i qui assumeix l'exhumació i tota la cerca solen ser els nets, perquè és com els han llegat (E23).

De la quarta generació no s'ha aconseguit entrevistar ningú, perquè molts familiars pensen que el trauma es troba molt llunyà a ells.

L'elaboració del dol, tant en l'esfera individual i familiar, com en l'àmbit institucional, comunitari i social, resulta transcendental per superar-lo com a descendents de víctimes i com a societat, perquè si no es combinen aquests dos àmbits persistirà un dèficit democràtic. És important el valor de la paraula, de les narracions i l'expressió d'emocions en espais col·lectius, amb l'objectiu fonamental de crear un diàleg públic entre famílies, comunitats i la societat:

Ballen, fan música, pinten, és un conglomerat d'arts que es representen en 10 minuts, després dels treballs de recerca. En una ocasió van representar una senyora exiliada i el seu pare, van haver de sortir amb la retirada, llavors les nenes van fer la seva història, quan van escapar pels Pirineus. Els vam dir heu de convidar els testimonis perquè ells vinguin, i la senyora era al públic. Imagina't, li van donar un ram de flors a aquesta senyora, va ser superemotiu. Perquè era la seva història en primera persona, llavors va ser molt reparador per a ella, veure que algú s'està interessant pel que a mi em va passar (E12).

És clar que ens ajuda a tots, perquè és una forma, en part, de l'exposició pública. El fet de donar-ho a conèixer t'ajuda, és una espècie de catarsi (E6).

La memòria col·lectiva ha de ser capaç de donar resposta a la injustícia: perquè, encara que ja no existeix possibilitat de restitució a les víctimes de la primera generació, sí a les següents.

5. Discussió i propostes d'acció

Discussió

La definició operativa de “dol negat” que aporta aquesta recerca s’ha elaborat considerant que el concepte de “dol no acabat” per “pèrdua ambigua” de Boss (2001) deixava fora familiars de desapareguts per violència política. Tampoc es va considerar pertinent utilitzar el concepte de “dol congelat” (Shatan, 2001), perquè aquest es refereix a la incapacitat d’experimentar emocions per part de supervivents del trauma, sobre les seves pèrdues. Aquest tipus de dol inhibit o posposat designa situacions en les quals les persones no donen signes d’afectació o dolor per la pèrdua de l’ésser estimat. És a dir, el dol congelat, posposat o retardat apareix com a mecanisme de defensa, com a anestèsia emocional, en el qual el cervell opta per negar o “congelar” el sofriment deixant-lo per a un altre moment. Aquest dol no descriu la situació de les persones objecte d’aquesta recerca, a les quals se’ls va negar la possibilitat d’elaborar el dol i dur a terme els rituals associats a aquest, per causes ambientals externes de repressió política i control social.

Les evidències recollides a la recerca respecte al paper del silenci com a factor desencadenant del dol negat i la seva impossibilitat d’elaboració, coincideixen amb els treballs de Villasante (2017), Villagrán (2016), Armañanzas (2012) o Lewintal (2012), per a qui el dol que no s’elabora “és un passat que no acaba de concloure” (p. 119). El desistiment funerari i l’abandó polític i social han impedit durant dècades l’elaboració i tancament dels processos de dol, perquè fer desaparèixer una persona, privar la família d’aquesta informació i de la possibilitat d’enterrar-la, de poder honrar les seves restes, de poder acomiadar aquesta vida –com afirma Valverde– és una tortura extrema: “Als desapareguts se’ls priva de la mort. No estan vius, però tampoc estan morts. El que deixa un desaparegut és molt més que una cicatriu o una ferida: deixa el temps suspès i el dol no es pot fer” (Valverde, 2016, p. 53). Per a les famílies, saber el que va passar i enterrar dignament els seus familiars ajuda a tancar el dol i permet “girar full” del passat (Ovejero, 2020). Perquè el dol negat està íntimament relacionat amb la indignació i en total unió amb un sentiment d’injustícia que s’ha transmès de generació en generació, a causa d’aquesta pèrdua insuportable (Cate-Arries, 2016).

Aquest silenci imposat coincideix també amb el que Scott (2003) anomena “discurs ocult” o “fora d’escena” per referir-se a la conducta del subordinat en presència del dominador; especialment en les dones i mares en qui requeia la “responsabilitat de la quotidianitat” (Cabrero, 2006) o “el pes de la subsistència diària” (Rosón i Medina, 2017). La “dissimulació” associada al silenci imposat, com expliquen Rosón i Medina, “podia resultar tant una pràctica d’obediència com d’insubmissió al règim emocional del franquisme” (p. 416).

Respecte al valor i importància de les fotografies, les troballes del nostre estudi corroboren que aquestes es transformen en el que Volkan (2018) anomena "objectes vinculants", proporcionant continuïtat entre el temps anterior i posterior a la pèrdua, i una continuïtat generacional de la memòria resistent (Laguna-Barnes, 2024); ajudant a sostenir el present en donar-li un sentit. Com assenyalava Moreno (2020), és fonamental

entendre el binomi fotografia / espai domèstic, perquè la impossibilitat de fer un ritual funerari per la desaparició del cos va fer que les famílies haguessin de substituir les practiques normativitzades d'un enterrament per altres diferents subsumides a un context sempre retallat, com és el de la casa (p. 167).

Tisseron (2000) planteja les fotografies com a objectes essencials en el dol, perquè afavoreixen l'acceptació i, alhora, funcionen com a relíquies, en substituir la persona absent. Com assenyalen Rosón i Medina (2017), les fotografies en molts casos van permetre elaborar emocionalment la pèrdua sense significar-se políticament o cridar l'atenció de les forces repressores. En aquest sentit, les fotografies reconstrueixen un sentit d'unitat i pertinència amb les persones estimades absents. A més, les fotografies, en ser proveïdes d'una profunda càrrega emocional, "desafien potencialment maneres de poder i els règims emocionals que els sustenten" (p. 420), convertint-se en el que Piedras (2012) anomena "documents subalterns", és a dir, materials del passat que no s'han destruït però tampoc s'han arxivat, i que contenen diferents històries amb càrregues emocionals diferents a les hegemòniques (citada per Rosón i Medina, p. 421). La fotografia encarna la presència del cos, funcionant com un talismà de la realitat passada (Sontag, 1996). Són tresors afectius que funcionen com a "refugis emocionals" (Reddy, 2001), i com a "resistències emocionals, domèstiques i quotidianes" (Rosón i Medina, 2017).

Respecte al trauma psicosocial i la seva transmissió generacional, la nostra recerca evidencia que les víctimes no van parlar del trauma per por. Laguna-Barnes (2024) es refereix a això mostrant que a escala individual es van apartar o van aïllar els sentiments de dolor, apareixent a escala col·lectiva aliances de negació, mantenint la societat allunyada de la història. La culpabilització per transmetre a la família fets horribles va coincidir amb el fet que els fills sentien que no podien preguntar sobre diferents aspectes del passat de la família, com mostra el treball de Valverde (2016). La societat actual guarda els traumes dels seus avantpassats de manera inconscient. Aquest fenomen es delimita com a transmissió generacional, i és definit per Gómez i Hernández (2011) com

la cadena de transmissió de significacions que es lliga de generació en generació i que abasta ideals, mites, models identificatoris i enunciacions discursius que involucren el que es diu, però també el que s'omet, de manera que tals enunciacions adquireixen la força de mandats de determinació dels quals és inconscient. L'inconscient aspira a irrompre a través de la transmissió generacional. Les petjades que no aconsegueixen representació

simbòlica, o aquelles impressions que superen les possibilitats de tramitació psíquica, es lleguen com a herència en la seva capacitat traumàtica (p. 483).

L'evidència sobre transmissió del trauma a diferents generacions concorda també amb altres recerques com les de Faúndez i Cornejo (2010), Ruiz (2011), Miñarro i Morandi (2012) o, la més recent, de García i Gadea (2021), per als qui existeixen dos tipus de vincles amb aquesta transmissió: de forma horitzontal i coincident en el temps, l'altra de manera vertical i totalment asincrònica.

Propostes per a l'acció

A partir de les troballes de la recerca centrada en l'elaboració del dol i la seva transmissió generacional, i atès el sentit últim de la recerca (que no és sinó elaborar propostes d'intervenció professional en matèria de memòria democràtica), a continuació es descriuen breument les sis propostes d'intervenció socioeducativa que han resultat més ben valorades per les persones expertes als qui es va sol·licitar revisió tècnica de totes les nostres iniciatives originals.

1. **Tertúlies dialògiques a partir de novel·les gràfiques.** Com, per exemple, *L'abisme de l'oblit*, *María la Jabalina* i *La promesa* (entre d'altres). Es pretén generar l'expressió de les emocions i aportar una visió crítica sobre el que ens explica la novel·la. Gràcies a l'intercanvi dialògic i col·lectiu es genera un context enriquidor de coneixement intergeneracional entre les persones que han llegit els còmics.
2. **Narrativa del genograma com a fil conductor de la nostra història familiar.** Busca generar un autoconeixement per comprendre el perquè de les interaccions i relacions que es desenvolupen en la família. Per això és important que els participants siguin persones que avui dia continuen vivint aquests problemes, amb el propòsit de crear un grup on hi hagi la responsabilitat de la cura i generar un vincle. Per desenvolupar la narració és necessari que el grup adquireixi prèviament uns coneixements bàsics per construir el seu propi genograma. Després, cada integrant narrarà la història familiar d'un dels seus companys i en finalitzar la persona narradora ha d'haver recollit les emocions que li desperta la història. Traslladant al grup el sentir que li ha despertat, generant un entorn de comprensió i permetent-nos reflexionar sobre això en un entorn relaxat.
3. **Investigació-acció participativa a través dels espais de memòria.** Es tracta que les persones intervinguin en el seu entorn territorial més pròxim desplegant un procés d'IAP, des d'un primer contacte vivencial amb els espais de memòria de la seva comunitat local: siguin espais a l'aire lliure (rutes, murs d'afusellament, fosses, monòlits commemoratius, *stolperstein*, plaques de record, etc.), espais tancats (museus, centres de memòria,

antigues presons o camps de concentració resignificats, etc.) o espais efimers (com ara les exposicions temporals, algunes de les quals, com la celebrada el 2023 i 2024 al Museu L'Etno de València, són realment valuoses). El procés d'IAP estaria seqüenciat del mode següent: generar un coneixement del context històric, que s'elabori a través de la visita als llocs de memòria; conèixer la repressió en el context local, per això és fonamental que la comunitat recorri a l'arxiu local; produir propostes d'acció per part de la comunitat, per transformar la realitat social; devolució de l'aprenentatge obtingut a la comunitat i que aquesta s'apropriï de la seva història local; avaluació contínua per part de la comunitat, sobre les accions que s'estan duent a terme.

4. **Els cercles de curació en espais rurals** es proposen a partir de testimonis recaptats a les entrevistes, perquè en entorns rurals hi ha el desafiament de trencar el silenci marcat per la por. Els familiars de les víctimes es reuniran en aquests cercles, amb la intenció d'elaborar el dolor a través de la narració del que ha passat, escoltant-se els uns als altres i creant un clima de guariment per mitjà de la comprensió del que s'ha patit al llarg dels anys, utilitzant les paraules que es trobaven enterrades. A més, és important que els descendents dels homicides es puguin incorporar en una segona fase, amb la finalitat de reconèixer per mitjà de la veritat la violència dels seus avantpassats, on al final es reuneixin tots dos descendents per mitigar el dolor.
5. **"Relats contra l'oblit"** proposa fer un pòdcast que s'emeti en mitjans digitals, buscant la creació d'experiències significatives, amb l'objectiu de crear llaços comunitaris a través de la comunicació i la cooperació intergeneracional, generant un intercanvi dels aprenentatges. La proposta consisteix a fer entrevistes a les famílies, aprofundint en la comunicació humana, desenterrant les paraules i generant una comprensió intergeneracional de les emocions. Abordant tot el procés, des que van tenir coneixement del que havia ocorregut als ascendents, com es vivia el dol negat, i preguntant sobre el procés d'exhumació i què ha significat.
6. **"Les guardianes de la memòria"** posa en valor els objectes conservats per les vídues com a tresors afectius, utilitzant la tècnica grupal d'"entrevista pública" a persones clau que hagin sofert la transmissió generacional del trauma i el dol negat. La seqüència d'accions seria: indagar en el context de violència política que es va desenvolupar durant el cop d'estat, la guerra, la postguerra i la dictadura, exposant la repressió que es va dur a terme cap a les vídues i les dones. A continuació, dialogar amb la informant sobre la importància d'aquests objectes i quin lloc ocupaven en la llar, si aquests van acompanyar la família durant tota la vida o si van ser recuperats en les exhumacions, i si ara els guarden com a autèntics tresors. El que es busca és

rescatar quina importància tenen els objectes de les víctimes i observar com funcionen de pont per als seus descendents, com a part de l'elaboració del dol. Es recullen així les experiències significatives perquè sorgeixin propostes artístiques o de qualsevol índole, amb l'objectiu de retornar a la societat l'aprenentatge obtingut.

Queda pendent la implementació d'aquestes propostes per fer una avaluació sistemàtica de la posada en pràctica per millorar-ne el disseny, o repensar altres projectes d'intervenció social en memòria democràtica i elaboració del dol; cosa que està alineada amb els principis del treball social com a professió basada en els drets humans i la justícia social. Desplegant una intervenció socioeducativa que construeixi una consciència col·lectiva que permeti tancar com a societat les ferides obertes i superar el dèficit democràtic que encara tenim pendent com a país.

6. Conclusions

Malgrat l'existència d'un important corpus jurídic internacional i nacional, que des de finals de la dècada dels setanta del segle xx (coincint amb l'inici del període conegut com a "transició democràtica"), obliga l'Estat espanyol a reconèixer (i garantir l'exercici) del dret de les víctimes del franquisme a la veritat, la justícia i la reparació, no ha estat fins al 2022 quan s'ha promulgat una Llei de memòria democràtica. En l'actualitat, segons dades oficials del Ministeri d'Interior, hi ha almenys 2.567 fosses comunes i s'estimen en 114.000 les persones que continuen desaparegudes. Una de les conseqüències directes d'aquesta falta de justícia transicional i de reparació a les víctimes és que ha impedit a les famílies (principalment cònjuges, fills i filles i nets i netes), elaborar i completar un procés de dol que roman negat mentre no es pugui tancar amb dignitat, provocant un sofriment que s'ha transmès generacionalment, de manera moltes vegades inconscient.

El silenci imposat, els objectes vinculants i la transmissió generacional del trauma han estat les troballes més rellevants de la recerca, pel que fa al dol negat i la seva transmissió fins a l'actualitat. Aquestes evidències han estat el punt de partida i fonament de sis propostes disciplinàries específiques d'intervenció professional per abordar aquesta problemàtica: tertúlies dialògiques a partir de novel·les gràfiques, la narrativa del genograma com a fil conductor de la nostra història familiar, la recerca-acció participativa a través dels llocs de memòria, els cercles de curació dins d'espais rurals, un pòdcast anomenat "Relats contra l'oblit" i "Les guardianes de la memòria".

La recerca presentada reivindica el potencial d'intervenció professional que el treball social té en tot el que fa referència a la necessitat d'elaborar el dol per part de la societat espanyola a través de diverses propostes d'acció específiques. Estem convençuts que el treball social

pot aportar molt dins del camp de la memòria democràtica, especialment mitjançant el desplegament d'intervencions socioeducatives d'impuls, acompanyament i suport professional en processos personals, familiars, grupals i comunitaris de reconeixement social, comprensió de la realitat i elaboració del dol. Acompanyant a familiars de víctimes durant els seus processos d'exhumació; treballant de manera multidisciplinària amb els diferents professionals que es troben en el treball de la memòria; també en l'àmbit no formal per mitjà de l'acció pedagògica, per crear processos on es generi una consciència crítica sobre el que va ocórrer en la nostra història recent; connectant les associacions de memòria amb els centres educatius i socials; i establint un contacte intergeneracional, que generi sinergies comunicatives basades en el diàleg crític-transformador. Accions que, en definitiva, ens permetin construir un present més emancipador.

7. Agraïment

Desitgem expressar el nostre agraïment més sincer a totes les persones que van accedir a ser entrevistades en aquesta recerca, per haver compartit tan generosament amb nosaltres la seva història, les seves emocions i els seus anhels de justícia i reparació.

Referències bibliogràfiques

- ACNUDH. (2005). *Principios y directrices básicos sobre el derecho de las víctimas de violaciones manifiestas de las normas internacionales de derechos humanos y de violaciones graves del derecho internacional humanitario a interponer recursos y obtener reparaciones*. Naciones Unidas. Recuperat 8 novembre 2024, de <https://www.ohchr.org/es/instruments-mechanisms/instruments/basic-principles-and-guidelines-right-remedy-and-reparation>
- ACNUDH. (2015). *Informe del Relator Especial sobre la promoción de la verdad, la justicia, la reparación y las garantías de no repetición 2015*. Naciones Unidas. Recuperat 8 novembre 2024, de <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/g15/202/07/pdf/g1520207.pdf>
- Alonso Dávila, Isabel. (2023). La memoria en el currículo de la ESO y Bachillerato: nuevas luces y viejas sombras. En Pablo García de Vicuña Peñafiel (Coord.), *Memoria democrática en las aulas* (p. 229-251). Fundación 1º de Mayo.
- Álvarez Fernández, José Ignacio. (2007). *Memoria y trauma en los testimonios de la represión franquista*. Anthropos.

- Amnistia Internacional. (2007). *Verdad, justicia y reparación Creación de una comisión de la verdad efectiva*. Recuperat 25 octubre 2024, de <https://acortar.link/buw1yR>
- Amnistia Internacional. (2013, octubre 16). *Cómo la detención del general Pinochet cambió el significado de la justicia*. Recuperat 25 octubre 2024, de <https://acortar.link/CwR6Mv>
- Armañanzas, Gregorio. (2012). Elaboración transgeneracional del trauma: Guerra Civil Española. *Norte de Salud Mental*, 10(43), 13-17. Dialnet. <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=3969893>
- Barranquero, Encarnación. (2017). La memoria de la represión franquista sobre las mujeres en la Red. *Historia y Comunicación Social*, 22(2), 363-380.
- Barreto, Yuly, i Gómez, Brenda. (2022). Enseñanza del conflicto armado en libros de texto de Colombia. Hacia una pedagogía feminista de la memoria histórica. *Revista Acciones Médicas*, 1(2), 50-71. <https://doi.org/10.35622/j.ram.2022.02.004>
- Beristain, Carlos, i Moreno, Carolina (Coords.). (2011). *Contribución de las políticas de verdad, justicia y reparación a las democracias de América Latina*. Institut Interamericà de Drets Humans.
- Bermúdez, Angela; Sáez de la Fuente, Izaskun, i Bilbao, Galo. (2020). *Contribuciones de la educación histórica a la deslegitimación de la violencia de motivación política*. Universitat de Deusto.
- Boss, Pauline. (2001). *La pérdida ambigua: Cómo aprender a vivir con un duelo no terminado*. Gedisa.
- Bowbly, John. (1997). *La pérdida afectiva: Tristeza y depresión*. Paidós.
- Cabodevilla, Iosu. (2007). Las pérdidas y sus duelos. *Anales del Sistema Sanitario de Navarra*, 30(Supl. 3), 163-176.
- Cabrero, Claudia. (2006). Una resistencia antifranquista en femenino. Dins Mary Nash (Ed.), *Represión, resistencias, memoria: Las mujeres bajo la dictadura franquista* (p. 119-138). Comares.
- Casanova, Julián. (2022). *La iglesia de Franco*. Crítica.
- Casanova, Julián (Dir.). (2015). *40 años con Franco*. Crítica.
- Castañeda Salgado, Martha Patricia; Mujika Chao, Itziar; Martínez Portugal, Tania; Dañobeitia Ceballos, Olatz; Cardona Curcó, Irene; Gómez Correal, Diana Marcela; Luxán Serrano, Marta; Legarreta Iza, Matxalen; Medina Martín, Rocío, i Beorlegui Zarranz, David. (2019). *Otras formas de (des)aprender. Investigación feminista en tiempos de violencia, resistencias y decolonialidad*. Hegoa.

- Casto Villegas, Julia. (2023). *Estudio sobre la educación para la memoria histórica como medida de justicia transicional. La experiencia del caso español* (Treball de Fi de Màster, Universitat del País Basc). Hegoa.
- Cate-Arries, Francie. (2016). "De puertas para adentro es donde había que llorar": El duelo, la resistencia simbólica y la memoria popular en los testimonios sobre la represión franquista. *Journal of Spanish Cultural Studies*, 17(2), 133-162. <https://doi.org/10.1080/14636204.2016.1172434>
- Coca Pérez, María José. (2017). *¿Puede el trabajo social formar parte del proceso de la recuperación de la memoria histórica?* (Treball de Fi de Grau, Universitat Pablo de Olavide). <http://hdl.handle.net/10433/3793>
- Díez Gutiérrez, Enrique Javier. (2020). *La asignatura pendiente. La memoria democrática en los libros de texto escolares*. Plaza y Valdés.
- Estepa Giménez, Jesús. (2024). Educar en memoria histórica y democrática a través de la educación patrimonial: el antipatrimonio. *REIDICS, Revista de Investigación en Didáctica de las Ciencias Sociales*, 14, 9-27. <https://doi.org/10.17398/2531-0968.14.01>
- Faúndez, Ximena, i Cornejo, Marcela. (2010). Aproximaciones al estudio de la transmisión transgeneracional del trauma psicosocial. *Revista de Psicología*, 19(2), 31-54. Redalyc. <https://www.redalyc.org/pdf/264/26416966002.pdf>
- Figuerola, Rodrigo; Cortés, Paula; Accatino, Luigi, i Sorensen, Richard. (2016). Trauma psicológico en la atención primaria: orientaciones de manejo. *Revista Médica de Chile*, 144(5), 643-655. <http://dx.doi.org/10.4067/S0034-98872016000500013>
- García Hernandorena, María José, i Gadea i Peiró, Isabel. (2021). *Etnografía d'una exhumació. El cas de las fossa 100 del cementeri de Paterna*. Diputació de València - Delegació de Memòria Històrica.
- Gómez Marín, Inmaculada, i Hernández Jiménez, José Antonio. (2011). Revisión de la Guerra Civil Española y de la posguerra como fuente de traumas psicológicos desde un punto de vista transgeneracional. *Clínica e Investigación Relacional*, 5(3), 473-479.
- González Duro, Enrique. (2012). *Las rapadas. El franquismo contra la mujer*. Siglo XXI.
- Granados, Diana. (2017). La educación como garantía de no repetición en tiempos de negociación de la paz. *Trabajo Social*, 18, 56-74.
- Guzmán, Gloria, i Mendía, Irantzu. (2013). *Mujeres con Memoria. Activistas del movimiento de Derechos Humanos en El Salvador*. Hegoa.

- INFOD. (2019). *Selección de materiales y recursos para trabajar la "Semana de la Memoria"*. Ministerio de Educación de Argentina. Recuperat 25 octubre 2024, de <https://red.infod.edu.ar/wp-content/uploads/2020/03/Materiales-para-el-24-de-marzo-INFOD.pdf>
- Irañeta, Sergio. (2018). *Víctimas del franquismo en el trabajo social: Acompañamiento social y transmisión generacional* (Treball de Fi de Grau, Universitat Pública de Navarra). <https://hdl.handle.net/2454/29251>
- Kübbler-Ross, Elisabeth, i Kessler, David. (2005). *Sobre el duelo y el dolor*. Luciérnaga.
- Laguna-Barnes, María del Valle. (2024). La transmisión transgeneracional de situaciones traumáticas: papel de la psicología en el proceso de recuperación de la memoria colectiva de la dictadura franquista en España. *Apuntes de Psicología*, 42(1), 55-61. <https://doi.org/10.55414/ap.v42i1.1569>
- L'Etno. (2024). *Biblioteca humana: «Todo aquello que cuenta el silencio»*. Recuperat 25 octubre 2024, de <https://acortar.link/58YdRL>
- Legaralde, Martín, i Brugaletta, Federico. (2017). Introducción al dossier Pedagogía de la Memoria: políticas y prácticas de transmisión del pasado reciente en Argentina. *Aletheia*, 7(14), 1-7.
- Lewintal, Cecilia. (2012). Un silencio a voces. Dins Anna Miñarro i Teresa Morandi (Comps.), *Trauma y transmisión. Efectos de la guerra del 36, la posguerra la dictadura y la transición en la subjetividad de los ciudadanos* (p. 119-128). Xoroi Edicions.
- Llei 20/2022, de 19 d'octubre, de memòria democràtica, BOE núm. 252 § 17099 (2022). Recuperat 24 octubre 2024, de <https://www.boe.es/boe/dias/2022/10/20/pdfs/BOE-A-2022-17099.pdf>
- Martín Baró, Ignacio. (2003). *Poder, ideología y violencia*. Trotta.
- Martínez Seijo, María Luz. (2023). La memoria democrática y su desarrollo en la ESO y Bachillerato. *Temas para el Debate*, 339, 33-35.
- Mas Paradiso, Fernando. (2022, juliol 17). La España de Franco que perdura: 2.200 fosas comunes, 114.000 desaparecidos, 6.000 símbolos franquistas. *Infobae*. Recuperat 25 octubre 2024, de <https://acortar.link/ZM36DV>
- Miñarro, Anna, i Morandi, Teresa (Comps.). (2012). *Trauma y transmisión. Efectos de la guerra del 36, la posguerra, la dictadura y la transición en la subjetividad de los ciudadanos*. Xoroi Edicions.
- Morandi, Teresa. (2012). Violencia, trauma y duelo. Dins Anna Miñarro i Teresa Morandi (Comps.), *Trauma y transmisión. Efectos de la guerra*

- del 36, la posguerra la dictadura y la transición en la subjetividad de los ciudadanos.* (p. 61-78). Xoroi Edicions.
- Moreno Andrés, Jorge. (2020). La aparición del desaparecido. Fotografía familiar y violencia política. *Discursos Fotográficos*, 16(29), 160-178. <https://doi.org/10.5433/1984-7939.2020v16n29p160>
- Muñoz, Jairo, i Meza, Fabio Alonso. (2004). Educación popular y educación para la paz en Colombia: herramientas para transformar el conflicto. *Papeles de Cuestiones Internacionales*, 88, 75-83.
- Nacions Unides. (2005). *Informe de la Sra. Diane Orentlicher, experta independiente encargada de actualizar el conjunto de principios para la lucha contra la impunidad - Conjunto de principios actualizado para la protección y la promoción de los derechos humanos mediante la lucha contra la impunidad* (informe núm. 61). Recuperat 8 novembre 2024, de https://ap.ohchr.org/documents/dpage_s.aspx?si=e/cn.4/2005/102/add.1
- Nacions Unides. (2008). *Examen de los informes presentados por los estados partes con arreglo al artículo 40 del pacto* (informe núm. 94). Pacto Internacional de Derechos Civiles y Políticos, Comité de Derechos Humanos. Recuperat 8 novembre 2024, de https://memoriahistorica.dival.es/wp-content/uploads/05_comite_ddhhnu_2008.pdf
- Oiaguren, María, i Soliño, Karmele (Coords.). (2010). *Experiencias pedagógicas en torno a la memoria de las víctimas del terrorismo y las dictaduras.* Bakeaz.
- Ovejero, Anastasio. (2020). *Trauma y memoria en las víctimas del franquismo. Su transmisión a las siguientes generaciones.* Edició de l'autor a <https://www.anastasio.ovejero.net/>
- Papalia, Diane; Feldman, Ruth, i Martorell, Gabriela. (2012). *Desarrollo humano.* McGraw-Hill Interamericana de España.
- Piedras Monroy, Pedro. (2012). *La siega del olvido. Memoria y presencia de la represión.* Siglo XXI.
- Reátegui, Félix (Ed.). (2021). *Justicia transicional. Manual para América Latina.* Comisión de Amnistía, Ministerio de Justicia de Brasil i Centre Internacional per a la Justícia Transicional.
- Reddy, William M. (2001). *The navigation of feelings: A framework for the history of emotions.* Cambridge University Press.
- Romero, Ángel. (2023). *Nuevos campos para el Trabajo Social: la recuperación de la memoria histórica.* Niebla.

- Rosón, María, i Medina Domenech, Rosa. (2017). Resistencias emocionales. Espacios y presencias de lo íntimo en el archivo histórico. *Arenal, Revista de Historia de Mujeres*, 24(2), 407-439.
- Ruiz Vargas, José María. (2008). ¿De qué hablamos cuando hablamos de “memoria histórica”? Reflexiones desde la psicología cognitiva. *Entelequia. Revista Interdisciplinar*, 7, 53-76. <https://acortar.link/xGZy3B>
- Ruiz Vargas, José María. (2011). Trauma y memoria de la Guerra Civil y la dictadura franquista. Dins Julio Aróstegui Sánchez i Sergio Gálvez Biesca (Coords.), *Generaciones y memoria de la represión franquista* (p. 139-180). PUV.
- Scott, James C. (2003). *Los dominados y el arte de la resistencia*. Txalaparta.
- Shatan, Chaim. (2001). Trastorno de estrés postraumático: Entrevista con Chaim F. Shatan (conduïda per Francisco Orengo i Dominique Sabbah). *Boletín de la Sociedad Española de Psicotraumatología y Estrés Traumático*, 0, 3-28.
- Sontag, Susan. (1996). *Sobre la fotografía*. Edhasa.
- Tisseron, Serge. (2000). *El misterio de la cámara lúcida: Fotografía e inconsciente*. Ediciones de la Universidad de Salamanca.
- Valencia Álvarez, Iván; Corredor, Oscar; Jiménez, Angélica María; De los Ríos, Juan Carlos, i Salcedo, Laura. (2016). Pedagogía, educación y paz en escenarios de postconflicto e inclusión social. *Revista Lasallista de Investigación*, 13(1), 126-140.
- Valji, Nahla. (2012). *La justicia transicional: ¿una oportunidad para las mujeres?* ONU Mujeres. Recuperat 8 novembre 2024, de <https://www.unwomen.org/sites/default/files/Headquarters/Attachments/Sections/Library/Publications/2012/10/WPSSourcebook-06B-TransitionalJusticeWork4Women-es.pdf>
- Valverde, Clara. (2016). *Desenterrar las palabras. Transmisión generacional de la violencia política del siglo XX en el estado español*. Icaria.
- Vásquez Zárate, Gladys Angélica; Faúndez Abarca, Ximena, i Pérez Guirao, Francisco Javier. (2020). Desenterrando emociones en las fosas comunes de la represión franquista. *Revista Nómadas*, 53, 159-175. <https://dx.doi.org/10.30578/nomadas.n53a9>
- Villagrán, Loreto. (2016). *Trauma psicosocial: Naturaleza, dimensiones y medición* (Tesi Doctoral, Universitat Autònoma de Madrid). <http://hdl.handle.net/10486/672523>

- Villasante, Helena. (2017). Memorias de la violencia franquista y exhumaciones contemporáneas de fosas. El caso del País Valenciano. Dins *Actas del IX Encuentro Internacional de investigadores del Franquismo: 80 años de la Guerra Civil Española, Granada 10 y 11 de marzo de 2016* (p. 622-635). Fundación Estudios Sindicales y Cooperación de Andalucía. Recuperat 25 octubre 2024, de <https://acortar.link/7WoieK>
- Volkan, Vamik D. (2018). *Psicología de las sociedades en conflicto. Psicoanálisis, relaciones internacionales y diplomacia*. Herder.